

ТЕРИТОРІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

**БЕРКУТА Т.В., К.Е.Н., В.О. ДОЦЕНТА,
ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНО-ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

В статті висвітлено територіальну диференціацію господарств населення яка проявляється на рівні регіонів, адміністративних районів і поселень. У трансформаційний період це зумовлює необхідність диференційованого підходу до регулювання розвитку господарств населення на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях з урахуванням наявності різних типів господарств і цілей їх розвитку.

The territorial differentiation of farming population shown up at the level of regions, administrative districts and settlements is reflected in the article. In the transformation period it predetermines the necessity of the differentiated approach to the development of farming population regulation on national, regional and local levels taking into account a presence of different types of economies and goals of their development.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Господарства населення в сучасному аграрному секторі є однією із форм організації вітчизняного аграрного виробництва, що склалась в процесі еволюції сімейного типу господарювання в конкретних історичних умовах розвитку українського суспільства впродовж ХХІ століть. Вони розглядаються в основному як цілісний об'єкт дослідження: один із секторів сільського господарства чи сфери діяльності населення. Проте цей об'єкт не однорідний. По-перше його утворюють різні групи виробників сільськогосподарської продукції: особисті селянські господарства, власники присадибних ділянок, індивідуальних садів і городів, члени садово-городницьких кооперативів. По-друге, кожна з перелічених груп неоднорідна за виробничими, демографічними та іншими характеристиками.

Вченими досліджувався характер їхньої діяльності (споживчий, товарний), спеціалізація, динаміка розвитку і, звичайно, розміри. Однак, останній напрям певною мірою обмежувався, адже розміри ОПГ регламентувалися. Оскільки в різних регіонах обмеження розмірів були різними, цей напрям нерідко набував регіонального (територіального) забарвлення. Водночас міжрегіональні зіставлення, аналіз регіональних

відмінностей розвитку сектора господарств населення в галузі сільського господарства розкриті недостатньо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням функціонування, розвитку, трансформації особистого сектора сільського господарства присвячені публікації вітчизняних і зарубіжних вчених: О. Бородіної, В. Збарського, З. Калугіної, П. Макаренка, О. Онищенко, О. Попової, І. Прокопи, І. Свиноуса, О. Шпичака, В. Юрчишина.

Формулювання цілей статті. В умовах формування ринкової економіки у трансформаційний період відбулась істотна диференціація господарств населення за територіальною ознакою, забезпеченістю виробничими ресурсами, характером виробництва.

Метою статті є розкриття територіальної диференціації господарств населення на рівні регіонів, адміністративних районів та поселень, висвітлення міжрегіональних відмінностей і темпах розвитку сектора в трансформаційний період і за його місцем в аграрній економіці регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Різні аспекти проблем функціонування та диференціації господарств населення за територіальними та іншими ознаками завжди привертала увагу дослідників. Зокрема, в кінці 20-х років минулого століття це питання активно обговорювалося у колишньому СРСР у зв'язку з визначенням шляхів подальшого розвитку великої кількості натуральних і напівнатуральних селянських господарств, які стояли на порозі переходу до товарного виробництва. Важливою в цьому плані є робота О.Чаянова «О дифференциации крестьянского хозяйства», в якій він сформулював напрями дослідження диференціації цих господарств і відзначив визначальну роль у ній демографічного чинника. Головний же напрям дослідження диференціації селянських господарств О. Чаянов вбачав у виявленні процесу переродження їх у фермерські господарства, що залишається актуальним і для нинішніх господарств населення [1].

Окремо досліджувалися і територіальні аспекти диференціації особистих підсобних господарств. Наприклад, цій проблемі присвячено один із розділів монографії З.Калугіної [2]. Особливості функціонування господарств населення в усіх регіонах України в новітній період їх розвитку детально висвітлені у виданні, підготовленому за матеріалами обстеження понад 4 тис. господарств, здійсненого 2003 р. [3]. Розкриваються вони й у низці

публікацій, присвячених проблемам і тенденціям розвитку господарств населення в окремих регіонах [4,5].

Регіональні відмінності розвитку господарств населення були істотними ще за часів планової економіки. Так, різниця в середніх розмірах присадибних ділянок різних категорій громадян в окремих областях перевищувала 2 і навіть 3 рази [6]. Відчутною була різниця і в продуктивності земельних ділянок, якими користувалося населення. Вартість валової продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 2005 р.) в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь 1990 р. в Івано-Франківській області становила 10,7 тис. грн, Кіровоградській – 11,8, Київській, Черкаській, Харківській – 13 – 14 тис. грн, у Волинській, Рівненській, Закарпатській, Херсонській областях – 22 - 25, в Криму – 30 тис. грн; розбіжність між крайніми значеннями цього показника досягала 2,8 рази.

Регіональна специфіка ведення сільського господарства позначалася і на співвідношенні, за тодішньою термінологією, між громадським і особистим підсобним секторами сільського господарства. Частка останнього у загальному обсязі валової продукції галузі (у порівнянних цінах 2005 р.) 1990 р. коливалася від 19,8% у Криму до 57,1% в Закарпатській області. За середньої по Україні частки господарств населення у валовій продукції сільського господарства 30,6% вона, з одного боку, у 8 областях не перевищувала 25, а з іншого, - у 9 становила 35 і більше відсотків (табл. 1).

У 2010 р. обсяг валової продукції особистого сектора сільського господарства був на 26,3% більшим порівняно з 1990 р. Проте його динаміка за зазначений період була різною як в цілому по Україні, так і по регіонах. Загалом по Україні за певних річних коливань цей обсяг зростав із 44,6 млрд грн 1990 р. до 51,4 млрд грн 2000 р. і 59,6 млрд (найбільше значення) 2004 р., після чого поступово знизився до 53,3 млрд грн 2007 р. Далі він знову зростав і досягнув 56,3 млрд. грн. 2010 року.

Як видно з табл. 1, порівняння середніх за 2007 – 2010 рр. обсягів валової продукції господарств населення з даними 1990 р. показує, що підсумкові результати розвитку цього сектора сільського господарства в регіонах надзвичайно різняться. Так, у Житомирській, Сумській і Чернігівській областях ці обсяги виявилися навіть дещо нижчими, ніж 1990 р., а в Херсонській перевищили рівень 1990 р. в 1,8 рази. До регіонів зі значно нижчим за середній рівень зростання виробництва в господарствах населення впродовж 1991 – 2010 рр. відносяться Київська (109,3), Тернопільська (108,8), Черкаська (111,0%)

області, а до регіонів зі значно вищим рівнем, окрім Херсонщини, Харківська (159,2), Чернівецька (153,2), Закарпатська (151,2), Кіровоградська (142,7), Донецька (142,2%) області та АР Крим (159,4%).

Характеристика груп регіонів з низькими і високими темпами зростання виробництва в особистому секторі сільського господарства свідчить про те, що динаміка цього показника визначалася взаємодією різноманітних чинників. Серед них: досягнуті перед початком аграрних трансформацій обсяги виробництва, характер і наслідки реформування сільськогосподарських підприємств, їх співпраці з господарствами населення; доступність ринків збуту продукції особистого сектора, розвиненість інших елементів ринкової інфраструктури в регіонах; демографічна ситуація тощо. Водночас приналежність регіону до певної природно-кліматичної зони, економічного району чи його географічне положення серед цих чинників вочевидь відсутні.

Таблиця 1

Динаміка і частка виробництва продукції сільського господарства в господарствах населення, 1990-2010 рр. (у порівнянних цінах 2005 р.)

Регіони	Індекси валової продукції, %				Частка господарств населення у загальному обсязі валової продукції, %		
	2000 до 1990	2004 до 2000	у середньому за 2007-2010, до		1990	2000	2010
			1990	2004			
1	2	3	4	5	6	7	8
Україна	115,3	116,0	123,9	92,7	30,6	66,0	55,2
АР Крим	108,9	94,4	159,4	155,0	19,8	49,9	55,6
області:							
Вінницька	100,1	114,9	117,2	101,8	32,2	60,3	55,5
Волинська	107,8	112,8	116,3	95,7	41,3	81,5	73,7
Дніпропетровська	136,5	107,3	130,1	88,9	25,8	64,4	40,9
Донецька	151,4	119,0	142,2	79,0	24,9	66,9	53,0
Житомирська	90,1	117,1	98,2	93,0	40,7	71,2	72,0
Закарпатська	128,5	115,8	151,2	102,1	57,1	94,6	95,1
Запорізька	121,2	119,0	125,4	86,9	21,7	55,4	44,7
Івано-Франківська	123,3	106,6	119,3	90,7	54,1	91,4	80,1
Київська	118,7	89,5	109,3	102,8	27,1	59,9	35,8

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8
Кіровоградська	127,3	138,8	142,7	80,7	22,5	59,2	50,1
Луганська	110,4	109,3	118,8	98,4	25,2	67,7	51,7
Львівська	123,4	104,5	118,0	91,4	49,2	90,8	76,0
Миколаївська	86,6	169,8	128,7	87,5	23,5	49,7	50,6
Одеська	124,5	140,0	113,0	64,8	26,8	57,7	52,0
Полтавська	94,0	143,0	138,6	103,1	24,1	52,3	45,7
Рівненська	104,9	121,7	121,4	95,0	42,6	79,2	77,2
Сумська	100,9	106,8	95,2	90,8	30,9	61,6	56,0
Тернопільська	112,2	100,6	108,8	96,4	37,8	77,1	63,8
Харківська	149,5	117,4	159,2	90,7	22,8	61,4	53,2
Херсонська	126,8	132,9	166,8	99,0	23,2	55,1	57,3
Хмельницька	110,1	124,6	125,4	91,4	33,0	63,4	64,4
Черкаська	121,7	107,9	111,0	84,5	26,7	56,6	28,9
Чернівецька	128,9	115,0	153,2	103,3	40,8	83,5	80,8
Чернігівська	95,4	116,8	99,2	89,0	35,9	70,3	58,6

Джерело: складено за даними: Сільське господарство України у 2008 році: стат. збірн. - К.: Держкомстат України, 2009. - С. 207; Валова продукція сільського господарства України за 2010р. - К.: Держкомстат України, 2011. - С. 18, 20.

Зазначені регіональні розбіжності у рівнях і темпах розвитку виробництва в господарствах населення, а також особливості трансформації у секторі сільськогосподарських підприємств, які супроводжувалися спочатку значним спадом, а в подальшому — нарощуванням виробництва в ньому (різним в різних регіонах), зумовили істотну зміну співвідношення між цими секторами в постреформаційний період. Загалом частка особистого сектора у валовій продукції сільського господарства 2010 р. склала 55,2% (2003 р. вона досягала 69,7%), що на 24,6 відсоткових пункта більше, ніж 1990 р. При цьому в Чернівецькій області вона перевищила рівень 1990 р. на 40,0, Закарпатській — 38,0, Херсонській — 34,1, а в Черкаській — всього на 2,2 пункти. У 2010 р. частка господарств населення у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва коливалась від 28,9% в Черкаській області до 95,1% на Закарпатті.

Істотна територіальна диференціація в секторі господарств населення спонукає до аналізу загальних характеристик цього сектора в регіонах, близьких за тією чи іншою ознакою. На жаль, статистика господарств населення обмежена, що звужує можливості вибору як групувальних, так і результативних показників. З використанням найдоступніших з них ми здійснили два варіанти групування регіонів:

за обсягом валової продукції сільського господарства в розрахунку на 1 домогосподарство, яке займається сільськогосподарською діяльністю, та за часткою господарств населення у вартості валової продукції сільського господарства. Розрахунки здійснено на основі усереднених даних за 2007-2010 рр.

Різниця між крайніми значеннями показника валової продукції сільського господарства з розрахунку на 1 домогосподарство, яке займається сільськогосподарською діяльністю, в середньому за 2007-2010 рр. по регіонах перевищувала 2,5 раза (від 3,3 тис. грн. у Луганській до 8,3 тис. грн. у Львівській областях). Розподіл регіонів на 4 групи (I гр. – до 5,0 тис. грн., II гр. – 5,1-6,0; III гр. – 6,1 – 7,0; IV гр. – понад 7,0 тис. грн. на 1 домогосподарство) дав такі результати. До першої групи увійшло 6 областей: 5 із них – зі східної та південної частин України (Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Одеська) і одна – з центру (Київська); до другої – АР Крим і 5 областей, які розташовані в різних частинах країни -Миколаївська, Кіровоградська, Черкаська, Сумська та Івано-Франківська; до третьої – 6 областей, які також розташовані не компактно: Вінницька, Житомирська, Полтавська, Харківська, Чернівецька і Чернігівська, до четвертої - 7 областей, з яких 6 – Закарпатська, Львівська, Волинська, Рівненська, Тернопільська і Хмельницька утворюють компактну групу, та Херсонська.

Дослідження показників діяльності господарств населення по зазначених групах регіонів свідчить про те, що збільшення обсягів валової продукції в розрахунку на 1 домогосподарство від групи до групи цілком природно супроводжується зростанням показників, котрі характеризують розміри господарств: площі землекористування, поголів'я худоби і птиці (табл. 2).

Найнижчі вони у першій групі регіонів, де значна частина господарств належить жителям міст і селищ міського типу. Найбільші ж за розмірами господарства населення у четвертій групі: вони перевищують середні показники господарств першої групи за площею сільськогосподарських угідь в 1,6 раза, за поголів'ям ВРХ – у 5,1, поголів'ям свиней – у 3, поголів'ям птиці – в 1,6 раза. Водночас від групи до групи зростає продуктивність господарств населення, зокрема вартість валової продукції з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь як загалом по сільському господарству, так і по його галузях – рослинництву і тваринництву. Це можна було б вважати підтвердженням загальноприйнятої думки про вищу ефективність більших господарських формувань, але в даному випадку аналізуються не відмінності в групах господарств з різними

масштабами виробництва (вони є у всіх регіонах), а регіональні особливості господарювання. Очевидно, в регіонах четвертої групи сприятливіша продуктова структура виробництва, вища урожайність окремих сільськогосподарських культур чи продуктивність тварин. Як видно з табл. 2, від групи до групи (за винятком II гр., де вона найвища) зростає і частка тваринництва у валовій продукції сільського господарства, а також частка господарств населення у валовій продукції сільського господарства регіонів.

Таблиця 2

Характеристика груп регіонів України з різним обсягом сільськогосподарського виробництва в господарствах населення (в середньому за 2007-2010рр.)

Показник	Групи регіонів з вартістю ВП* сільського господарства в розрахунку на 1 домогосподарство, яке має земельну ділянку, тис. грн.				Україна
	I до 5,0	II 5,1-6,0	III 6,1-7,0	IV більше 7,0	
Кількість регіонів	6	6	6	7	25
Вартість ВП сільського господарства у розрахунку на 1 домогосподарство, яке має земельну ділянку	4036	5457	6321	7725	5705
Приходиться на 1 домогосподарство:					
- сільськогосподарських угідь, га	1,29	1,52	1,77	2,02	1,61
- поголів'я ВРХ, гол.	0,17	0,37	0,37	0,86	0,35
- поголів'я свиней, гол.	0,24	0,39	0,41	0,72	0,42
- поголів'я птиці, гол.	6,7	9,9	10,2	10,6	9,1
Вартість ВП сільського господарства у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн	313,2	358,4	357,0	381,8	353,5
у тому числі:					
- продукція рослинництва	194,8	179,4	214,4	212,6	202,3
- продукція тваринництва	118,4	179,0	142,6	169,2	151,2
Частка продукції тваринництва у ВП сільського господарства, %	37,8	49,9	39,9	44,4	42,8
Частка господарств населення у ВП сільського господарства регіонів, %	45,9	50,2	58,3	72,2	56,2

* Валова продукція у порівняльних цінах 2005 р.

Джерело: Розраховано за даними статистичних збірників Держкомстату України "Сільське господарство України" за відповідні роки.

У групуванні регіонів за часткою господарств населення у загальній вартості валової продукції сільського господарства також виділено 4 групи: до 50,0% (I гр.); 50,1-55,0 (II гр.); 55,1-70,0 (III гр.); більше 70,0% (IV гр.). При цьому склад більшості груп (окрім четвертої) істотно змінився порівняно з попереднім варіантом групування. Першу склали 5 областей, які суцільною смугою простягаються з півночі на південний схід України в її центрально-східній частині: Київська, Черкаська, Полтавська, Дніпропетровська і Запорізька. До другої групи входить 6 областей, які прилягають до першої групи зі сходу (Харківська, Луганська, Донецька) та півдня (Кіровоградська, Миколаївська, Одеська), а також АР Крим. Третю групу утворюють 6 областей: Чернігівська, Сумська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська і Херсонська, четверту – 7 областей, із них 6 – західні (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська) та Житомирська область.

У цьому, як і в попередньому варіанті групування, від групи до групи зростають показники, органічно пов'язані з групувальною ознакою – частки господарств населення у площі сільськогосподарських угідь, поголів'ї худоби і птиці. Прослідковується також прямий зв'язок між групувальною ознакою і обсягом виробництва сільськогосподарської продукції з розрахунку на 1 домогосподарство: останній також зростає від першої до четвертої групи, хоча у першій і другій групах його значення не надто відрізняються. Цей зв'язок пояснюється тим, що в центральних і східних областях не тільки менший середній розмір господарств населення (у зв'язку з вищим рівнем урбанізованості, складнішою демографічною структурою сільського населення тощо), але й більше розвинений сектор сільськогосподарських підприємств (табл. 3).

Водночас показники продуктивності господарств населення (вартість валової продукції з розрахунку на 100 га сільгоспугідь) в групах регіонів з різною часткою цього сектора у валовій продукції сільського господарства не повністю підпадають під визначену вище тенденцію. Про її наявність свідчить лише той факт, що в четвертій групі найвищі значення виробництва валової продукції сільського господарства загалом і продукції тваринництва зокрема з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь.

Таблиця 3

Характеристика груп регіонів України з різною часткою господарств населення у валовій продукції сільського господарства (в середньому за 2007-2010 рр.)*

Показник	Групи регіонів з часткою господарств населення у ВП, %				Україна
	I до 50,0	II 50,1-55,0	III 55,1-70,0	IV більше 70,0	
Кількість регіонів	5	7	6	7	25
Частка господарств населення, % від:					
- вартості валової продукції	40,2	52,1	60,0	79,5	56,2
- площі сільськогосподарських угідь	30,6	38,4	44,8	68,7	42,6
- поголів'я великої рогатої худоби	47,7	65,2	64,1	79,3	65,7
- поголів'я свиней	40,3	46,8	67,1	77,8	57,3
- поголів'я птиці	26,5	50,0	78,2	70,0	49,7
Валова продукція господарств населення з розрахунку на:					
- 1 домогосподарство, яке має земельну ділянку, грн.	4718	4727	6668	7177	5705
- 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	397,9	286,4	339,7	425,1	353,5
у тому числі:					
продукції рослинництва	255,9	160,6	202,5	217,7	202,3
продукції тваринництва	142,0	125,8	137,2	207,4	151,2
Частка продукції тваринництва у вартості валової продукції, %	35,7	43,9	40,4	48,8	42,8
Довідково:					
- вартість ВП з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у секторі сільськогосподарських підприємств, тис. грн.	261,0	164,2	183,9	239,7	204,3
- співвідношення продуктивності господарств населення та підприємств, %	152,4	174,4	184,7	177,3	173,0

*Валова продукція у порівняльних цінах 2005 р.

Джерело: Розраховано за даними статистичних збірників Держкомстату України "Сільське господарство України" за відповідні роки.

Однак у другій і третій групах обсяги сільськогосподарського виробництва в розрахунку на зівану площу (в тому числі по галузях)

нижчі, ніж у першій. При цьому в першій групі регіонів продуктивність господарств населення усього на 6,4% нижча від господарств четвертої групи регіонів, а в галузі рослинництва вона найвища серед усіх груп.

Як видно з даних табл. 3, на загальну продуктивність господарств населення має вагомий вплив виробництво продуктів тваринництва. Саме завдяки більшій частці продукції тваринництва регіони четвертої групи мають найвищий рівень продуктивності господарств населення.

Привертає увагу також відчутна кореляція рівня продуктивності в секторі господарств населення у виділених групах регіонів з показником продуктивності сільськогосподарських підприємств, поданим у довідковій частині вказаної таблиці. Логічним поясненням цього є природно-кліматичні умови, економічна кон'юнктура виробництва, наявність ринків збуту продукції, розвиненість інших елементів ринкової інфраструктури, що значною мірою впливають на структуру і обсяги виробництва в обох секторах. Водночас співвідношення продуктивності господарств населення і сільськогосподарських підприємств демонструє, хоч і не зовсім чітку, тенденцію до зростання від першої до четвертої групи. На підставі цього можна припустити, що різниця у вигоді ведення сільського господарства на особистих (малі форми) і організованих, корпоративних (великі форми) засадах усвідомлюється чи інтуїтивно відчувається і враховується в регіонах. І там, де ця різниця на користь господарств населення більша, частка особистого сектора у валовому виробництві сільськогосподарської продукції вища, і навпаки.

Висновки. Підводячи підсумок аналізу регіональних особливостей диференціації господарств населення, слід зазначити таке.

По-перше, внаслідок різних темпів розвитку різних секторів сільського господарства (особистого і сільськогосподарських підприємств) в трансформаційний період сформувалися істотні міжрегіональні відмінності у середніх розмірах господарств населення, різні співвідношення в регіонах між особистим і підприємницьким (сільськогосподарських підприємств) секторами сільського господарства. Це стало наслідком складної взаємодії соціально-економічних чинників, що визначають потребу населення у самозабезпеченні продуктами харчування і отриманні грошових доходів від продажу сільськогосподарської продукції; природно-кліматичних умов, які впливають на галузеву і продуктову структуру

виробництва; впливу ринкової кон'юнктури та інфраструктури; дії чинників історико-культурного характеру, зокрема особливостей реформування колгоспів і радгоспів, збереження традицій особистого господарювання тощо.

По-друге, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення з розрахунку на 1 домогосподарство, яке займається сільськогосподарською діяльністю, нині визначаються головним чином розмірами основних виробничих ресурсів – площею сільськогосподарських угідь, поголів'ям утримуваної худоби і птиці, а також характером виробництва (основне чи підсобне). Меншими вони є у східних, південних, центральних областях, більшими – північних і західних. У регіонах з меншими середніми розмірами господарств населення нижчі й показники виробництва валової продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, що пов'язано головним чином зі структурою виробництва.

По-третьє, у групах регіонів з найбільшою і найменшою частками господарств населення в сільському господарстві спостерігається вища продуктивність виробництва (більший вихід валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь) порівняно з регіонами, які займають середнє між ними положення. При цьому рівень продуктивності господарств населення відчутно корелюється з рівнем продуктивності сільськогосподарських підприємств, що пояснюється спільними для обох секторів загальними чинниками продуктивності виробництва, котрі також зумовлюють її регіональну диференціацію.

По-четверте, диференціації регіонів за часткою господарств населення у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва в загальних рисах відповідає динаміка співвідношення рівня продуктивності особистого і підприємницького сектора сільського господарства: частка особистого сектора більша в тих групах регіонів, у яких це співвідношення вище. Отже, можна зробити висновок, що важливим економічним чинником розвитку господарств населення є вища за певних умов господарювання продуктивність малих форм сільськогосподарського виробництва і цей чинник в певні історичні періоди повніше використовується в тих регіонах, де показник продуктивності на користь господарств населення вище.

Література.

1. Калугина З.И. Личное подсобное хозяйство в СССР: социальные регуляторы и результаты развития / З.И. Калугина. – Новосибирск: Наука:

Сиб. отд., 1991. - С. 89-124.

2. Ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих господарствах громадян (за матеріалами обстеження) / за ред. Саблука П.Т., Месель-Веселяка В.Я., Лузана Ю.Я. - К.: Ін-т аграрної економіки УААН, 2001. - 378 с.

3. Березівський П.С. Господарства населення Львівщини як організаційна форма господарювання / П.С. Березівський // Економіка АПК. - 2002. - №1. - С. 128-133.

4. Ігнатенко Л.У. Розвиток картоплярства в особистих господарствах населення Чернігівської області / Л.У. Ігнатченко, Ю.М. Скопир // Економіка АПК. - 2007. - №8. - С. 34-42

5. Онисько С.М. Щільність поголів'я корів в особистих селянських господарствах Львівської області / С.М Онисько // Економіка АПК. - 2008. - №2. - С. 120-123.

6. Шепотько Л.О. Господарство особисте – вигода спільна / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа. – К.: Урожай, 1989. - С. 35-37.